

Мечислав Заремський

ПОГЛЯДИ Я. П. КОЗЕЛЬСЬКОГО НА ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФІЇ, ЇЇ СТРУКТУРУ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

У статті на основі ґрунтовного порівняльного аналізу філософських інтенцій Я. Козельського з концепціями діячів вітчизняного та європейського Просвітництва проаналізовано місце і роль Я. П. Козельського у розробці питань предмета, структури, соціально-культурного призначення філософії як "науки випробування причин істин", з'ясовано її співвідношення з наукою та теологією.

Ключові слова: теоретична філософія, практична філософія, пряма істина, культура, доброчесність.

M. Zaremsky. Yakiv Kozelsky's views on the subject of philosophy, it's structure and social and cultural mission

In this article the significant place belongs to the definition Kozelsky's approaches to the subject and specificity of the philosophy comparably of it's estimated on the existing definition, picking out the formal features that distinguish philosophy from all other spheres of human knowledge. Considering the existing system of knowledge, thinker expressed his vision of relationship between philosophy and theology, asserting a right to their autonomy. Philosophy, according to Yakiv Kozelsky, is "the science of testing the truth", which he understood "as a thing and a work". Since there was the differentiation of Science, the philosopher deemed that only "general knowledge of things and of human affairs" belong to the philosophy. Like other thinkers of the XVIII century, Y. Kozelsky divided the philosophy into theoretical – they are logic and metaphysics (ontology and psychology) and practical – jurisprudence (issues of morality and law) and politics.

Key words: theoretical philosophy, practical philosophy, the direct truth, culture, virtue.

М. Заремский. Взгляды Я.П. Козельского на предмет философии, её структуру и социально-культурное назначение

В статье на основе обстоятельного сравнительного анализа философских интенций Я. Козельского с концепциями деятелей отечественного и европейского Просвещения проанализированы место и роль Я. П. Козельского в разработке вопросов предмета, структуры, социально-культурного назначения философии как "науки испытания причин истин", выяснено ее соотношение с наукой и теологией.

Ключевые слова: теоретическая философия, практическая философия, прямая истина, культура, добродетель.

Актуальність дослідження основоположних питань філософського знання, до кола яких, зокрема, належить й проблема осмислення українським філософом-просвітником Яковом Павловичем Козельським (1728 – після 1795) – репрезентантом філософських інтенцій епістемного (відмінного від сковородинівського софійного) типу – предмета філософії, її структури та соціально-культурного призначення, є цілком очевидною і зумовлена потребою простежити витоки й процес формування української філософської думки як, з одного боку, самобутнього і оригінального світорозуміння, а з іншого – з погляду тісного зв'язку між вітчизняною та західноєвропейською філософією. Відсутність або вкрай поверховий характер спеціальних досліджень його світоглядних ідей означала б прогалину в наших уявленнях не лише про духовні пошуки вітчизняного філософа, перекладача, педагога, але й про моральну атмосферу епохи, обставини формування нової – тотожної європейському Просвітництву – парадигми філософування на теренах України, де чітко означено межі філософії як секулярної науки, а сама вона поділяється на теоретичну (логіку та метафізику) та практичну (науку про "благополуччя"). На цій основі з'ясувати концептуальні характеристики філософського знання, притаманні Я. Козельському, з опертям на фундаментальні праці з історії української філософії І. Бака, Е. Віленської, О. Галактіонова, В. Горського, Ю. Когана, Я. Колубовського, П. Никандрова, І. Огородника, В. Огородника, Е. Радлова, М. Русина, З. Хижняк, В. Ярошовця та ін., можна лише до тієї межі, яка дозволила б реконструювати погляди філософа у найзагальнішому вигляді. Ми ж спробуємо всебічно врахувати сукупність чинників, що визначають конкретну історичну своєрідність учення українського мислителя у зіставленні як з тогочасними, так і з сучасними уявленнями, щоб уможливити виявлення міри науковості розв'язання проблем у його головному творі "Філософічні пропозиції" (1768), "Міркуваннях двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання" (1788), перекладних творах суспільно-політичного та педагогічного змісту.

Характеризуючи філософські погляди Я. П. Козельського, варто, перш за все, звернути увагу на таку їх особливість, як прагнення служити безпосереднім нуждам людей, відмову від абстрактного

теоретизування. Це є вислідом тих вимог, що їх ставить філософ перед “найпрекраснішою з наук”, починаючи з визначення її предмета і закінчуючи вказівкою на місце і роль у суспільному житті: пошук шляхів морального вдосконалення людини і суспільства. У таких прагненнях позиція українського мислителя є наочною ілюстрацією просвітницької філософії загалом. При цьому впадає у вічі деталь, яка відтінює “просвітницьку” манеру Козельського, його належність до кола письменників, перекладачів, публіцистів: навіть там, де йдемо про гранично абстрактні поняття, він за допомогою літературно-художніх засобів, вдалого підбору перекладів допомагає читачам зрозуміти світоглядні проблеми, місце людини серед інших явищ соціальної дійсності.

Значне місце у філософській концепції Я. Козельського належить визначенню предмета й специфіки її самої. Щоб дати оцінку цього вихідного елемента філософської системи будь-якого мислителя, варто проаналізувати наявні на той час визначення, виділивши в них ті формальні ознаки, які відрізняють філософію від усіх інших царин людського знання.

Сучасник Я. П. Козельського – російський вольфіанець Г. М. Теплов (1711 – 1779), позашлюбний син Феофана Прокоповича, – поняття філософії ототожнює з будь-яким (навіть буденним, життєвським) міркуванням з того чи іншого приводу: для нього ознакою філософування, на відміну від просто життєвських міркувань, є те, що “вчені люди знають про себе, що вони філософствують, і для того чинять за деякими до того встановленими правилами, а прості те ж саме роблять у повсякденних випадках, не думаючи, що вони філософують” [10, с. 133]. Отже, для Теплова, якщо людина діє “за певними до того встановленими правилами”, то в ролі філософа може виступати і юрист, що вирішує якийсь юридичний казус, і лікар біля хворого, і навіть дроворуб, зайнятий колінням дров [10, с. 133].

Така позиція, звичайно, не могла влаштувати Якова Козельського: з одного боку, як вчений, який на час написання “Філософічних пропозицій” голосно заявив про себе в царинах математики, а також того, що цей зв’язок осягається тим більше, чим глибше і фундаментальніше розробляється сфера конкретного знання (йому й самому, як він зазначає у передмові до названого твору, багаторічні заняття іншими науками багато в чому полегшили розуміння філософії [8, с. 3]); з іншого боку, Козельський як мислитель, послідовний у своїх теоретичних побудовах, наполягає на тому, що філософія є особливою цариною розумової діяльності, що осягає “одні лише генеральні пізнання про речі і справи людські” [8, с. 3], тобто, іншими словами, займається найбільш загальними законами природи і осмислює у найбільш узагальненій формі справи і вчинки людей, а філософом має право називатися лише той, хто “испытывает неизвестных истин причины” [8, с. 3]. Такою є загальна концепція українського мислителя з питання про предмет і специфіку філософії, яку він розглядає саме як науку.

Аналізуючи зміст передмови до “Філософічних пропозицій”, ми доходимо висновку, що метою цієї вступної частини для автора якраз і є акцентування уваги на одній характерній рисі, яка мала вирішальне значення для всієї спрямованості його філософських пошуків і визначала своєрідний алгоритм філософії Козельського взагалі. Йдеться про те, що теоретична філософія у його побудовах не має самостійного значення, що розробка загальних принципів філософського світогляду покликана сприяти “познанню добронравия” (доброзвичайності), виявленню тих правил для справ і вчинків, які, будучи витлумачені в етичному і соціальному плані, становлять найважливішу і, як особливо підкреслює автор, “найпотрібнішу” для людини “практичну” частину філософії [8, с. 3–4]. Саме за це філософія й заслуговує “особливої поваги”: вона має слугувати “не стільки для содержания в ней оснований ко всем другим наукам, сколько для правил к исканию благополучья” [7, с. 3–4].

Водночас поза увагою дослідника не може залишитися те, що Козельський, віддаючи перевагу “генеральному пізнанню справ людських” перед “генеральним пізнанням речей”, одночасно визнає умовою правильної розробки проблеми етики й “політики” наявність певної загальної філософської концепції. Свою позицію у цьому питанні він вмотивовує посиланням на єдність теоретичної і практичної філософії, яка зумовлена єдністю їх об’єктів пізнання, де “натура людини” є лише ніби різновидом “натури речей”. Ось чому, вважає філософ, без “грунтового пізнання загальної натури речей” пізнання особливої природи людини уявляється “несколько темновато и к погрешностям поползновенно” [6, с. 20].

Наступним кроком в аналізі найважливіших завдань філософії (“испытывание причин”, які стосуються діяльності і стану людей) є для Козельського визначення шляхів цього “випробування”, адже свої висновки філософія повинна доводити, виходячи з “беззаперечних основ”. Присвятивши в “Міркуваннях двох індійців...” значну увагу розкриттю цього положення, Козельський в оцінці ролі аксіом і визначень у філософії, з одного боку, і “правильних” дослідів і спостережень – з іншого, віддає перевагу останнім, розглядаючи саме їх у ролі вихідних моментів філософського дослідження: “умствования или заключения выводит надобно... из несомнительных опытов и наблюдений” [6, с. 28–29].

Однак досліді і спостереження можуть розглядатися лише як необхідна, але аж ніяк не достатня умова пізнання, оскільки вони є, по суті, констатацією фактів, тобто “простим пізнанням” (Козельський за традицією того часу називає його “пізнанням історичним”). Але філософ від цього простого пізнання мусить перейти до пошуку загальної основи фактів, заглиблення у їх сутність, зіставлення з іншими явищами. Таке пізнання й буде “пізнанням філософічним”; своє ж завершення і найбільшу

повноту пізнавальний процес знайде у поєднанні з “пізнанням математичним”, яке зводиться до оцінки кількісного моменту в явищі, що його піддають філософському розгляду.

Цілком очевидно, що міркування стосовно “испытания причин” український філософ пов’язує із вченням про три види пізнання, що своїми витокami пов’язане з особою Хр. Вольфа і що ще за майже два десятиліття до написання Козельським “Філософічних пропозицій” розвивалося в Росії Г. Тепловим. У зверненні “До читача” останній, хоч і висловлювався за розвиток природничо-наукових знань, але одночасно стверджував, що сам по собі людський розум є не тільки “руководителем к нашему благополучию”, але й винуватцем всіх “злоклучений”, і тому необхідно виховувати розум у дусі християнського богослов’я, яке є “наилучшая философия к воспитанию человеческого”. Саме тут Теплов писав про три форми пізнання – історичне, філософське і математичне, – які повинні доповнюватися вищою формою пізнання – “божественним одкровенням”.

Отже, класифікація видів пізнання для російського читача була не в новину. Однак те предметне тлумачення, яке дав Козельський цьому далеко не новому поясненню видів пізнання, було справді новим: “Когда мы видим в каком народе мало добродетелей, то это будет познание историческое, когда мы усматриваем, что то происходит от излишнего своевольства одной части того народа и от великого притеснения другой, то это будет познание философическое; а когда мы заключаем, что чем больше будет в том народе с одной стороны самовольства, а с другой утеснения, то тем меньше будет в нём добродетелей, а тем больше пороков, то это будет познание математическое” [8, с. 2].

Як бачимо, вже сам зміст фрагмента вступної глави головного філософського твору Я. П. Козельського переконує нас у тому, що автор прямо й однозначно проголошує своє кредо (що до нього не робив ніхто) задовго до розгляду соціально-етичних проблем, щоб дати зрозуміти, що пізнавальні засоби віднині мають знайти найбільш гідне філософії застосування – служити пошуку шляхів, які ведуть до благополуччя людського роду.

Заслуговує на увагу також своєрідна заочна полеміка Я. П. Козельського з тими філософами, хто моральну філософію визначав як “науку благополуччя”, [7, с. 462] пропонуючи натомість називати її “наукою шукання благополуччя” [7, с. 462]. Це незначне, на перший погляд, уточнення насправді підкреслює глибоку і варту уваги думку, що благополуччя досягається не сповіданням філософських правил (Козельський заявляє, що для нього чужими є ті мислителі, які, абстрагуючись від навколишньої дійсності і в той же час прийнявши правила доброчесності, уявляли себе на вершині благополуччя; доброчесність ще можна до певної міри розглядати як щось залежне від суб’єкта, в той час як благополуччя визначається значною мірою впливом зовнішніх умов, тому не може залежати лише від суб’єкта), і що саме тому філософія покликана займатися пошуком тих необхідних об’єктивних умов, при яких це благополуччя – дійсне, а не позірне – можливе. Надаючи суттєвого значення цьому моменту, український мислитель вважає за необхідне підкреслити, що моральність є соціальною категорією, і такий підхід збігається з поглядами К. А. Гельвеція: для того етика – “пуста наука, якщо вона не зливається з політикою і законодавством” [3, с. 94].

Звичайно ж, Козельський постійно тримає в полі уваги загальні питання світогляду, прекрасно усвідомлюючи, що розробка правильного погляду на природу людини і на людське суспільство перебуває у прямій залежності від наявності такою ж мірою правильного погляду на “загальну природу речей”. У цьому контексті не можна обійти увагою тих методологічних настанов, які пропонує Яків Козельський для усунення ускладнень, що незворотно виникають перед кожним філософом у процесі витлумачення ним світу: коли людина прагне словами, засобами мовлення, мовою висловити власне розуміння світу і себе – в цих прагненнях вона обмежена своєю мовою, наявною в ній системою понять і уявлень; в такому випадку філософ має запропонувати вихід із своєрідного “замкнутого кола” пізнання, навіть попри розуміння ним Архімедової ілюстрації цього процесу, коли той, малюючи на піску кола різного діаметру, демонстрував розширення масиву розуміння при наближенні до їх меж і одночасно розширення горизонту дотику до незвіданого.

У цих прагненнях філософська концепція українського мислителя збігається з позицією Френсіса Бекона. Як і автор “Нового Органону”, Козельський різко обурюється рабством “думки людської перед словами”, оголосивши природу єдиним і всеохоплюючим об’єктом пізнання, а людину – її вдячним “слугою і тлумачем”. Людина, як вважав англійський філософ, “стільки здійснює і розуміє, скільки досягнула у порядку природи справою чи міркуванням і понад це вона не знає і не може” [1, с. 108]. Але якою б цінною не була істина, отримана таким способом, критерієм успіхів людини слугують ті практичні результати, до яких вона веде: “Плоди і практичні винаходи суть ніби поручителі і свідки істинності філософій” [2, с. 37].

Як і Ф. Бекон, автор “Філософічних пропозицій” і “Міркувань двох індійців...” відвернувся від безплідної спекулятивної метафізики і звернувся до дійсного світу речей. Саме природі присвячує Козельський найпоетичніші рядки своїх творів, які відображають її яскраві картини, що переживаються і мисляться як особливий світ: як ласкава, турботлива мати, природа обдаровує своїх дітей неоціненними дарами, вона “произведениями своими из земли питает нас и содержит нашу жизнь, она водою своею

утоляет нашу жажду и омывает нечистоту тел, она воздухом своим согревает нас, оживляет и освещает нам вещи”. Але вона, як продовжує автор: “При этом очень важна и как бы горделива и открывает нам таинства свои не просто, а по мере количества и доброты службы нашей перед нею” [6, с. 28]. Ось чому служити їй належить сумлінно, без страху і сумнівів, з молодих років збагачувати свій розум “по-сильним їй пізнанням” [6, с. 24], пізнавати її властивості і тим самим примножуючи добробут людини.

Тут Козельський, як і Ф. Бекон, виступає в рішучу полеміку із схоластичним теоретизуванням, він послідовно турбується про зв'язок філософії і науки з життям, з людською практикою. Ця послідовна позиція продемонстрована ним неодноразово. Так, в “Арифметичних пропозиціях” він вимагав “по крайній мере возможности не пропустити никакого правила, употребляемого в житейских нуждах” [4, передмова]; в “Механічних пропозиціях” він заявляв, що від плодів механіки треба запозичувати “жизненные удовольствия, которые нам или пользу, либо увеселение приносят” [5, передмова]; в головному ж своєму філософському творі Козельський пише про розчарування, яке відчув після ознайомлення з математичним твором Бернуллі, не знайшовши “показания пользы от неё на практике” [8, с. 13–14].

Як бачимо, розглянута в цій статті принципова настанова українського мислителя свій найбільш концентрований вираз знайшла в його переконливих і красномовних словах про людину як “служу і тлумача природи”, яка, за словами того ж самого вже згаданого Ф. Бекона, “стільки здійснює і розуміє, скільки осягнув в її [природи – М. З.] порядкові ділами чи міркуваннями, а понад те не знає і не може” [2, с. 12].

Водночас не можна не зазначити, що якщо популярний лозунг “знання – сила” Бекон розповсюджує лише на природу, то для Я.П. Козельського соціальна практика, перебудова суспільства, пізнання людини особливих властивостей самої людини були не менш важливими сферами його застосування. Коли Козельський вимагає від філософії і науки, щоб вони спиралися перш за все на досліди та спостереження, він має на увазі, що об'єктом дослідження повинна бути не тільки природа, а й сама людина в її індивідуальному і соціальному бутті: “Науки, – зазначає він, – заняті не больше как только двумя генеральными предметами, то есть познанием общей натурой вещей и познанием особенной природы человека... и более сих двух предметов как натура в себе не имеет, то потому и о границах человеческого познания что заключать следует, вы уже и сами догадываетесь” [6, с. 7–8].

Підсумовуючи виклад проблеми розуміння Я. П. Козельським предмета філософії та її місця в системі культури, зазначимо його оригінальні підходи до місця філософії в культурі, її предмета та структури філософського знання. Враховуючи наявну систему наук того часу, мислитель висловив своє бачення співвідношення філософії з теологією. Не наважуючись на пряме заперечення підпорядкування філософії щодо теології, не включаючи також, за прикладом послідовників Х. Вольфа, у філософію “натуральну теологію”, Я. Козельський, у стилі Б. Паскаля, з одного боку, допускає те, що філософія вчить людину “визнавати буття, велич, премудрість і всемогутність Божу”, а з іншого – пише: “Філософи розмірковують про властивості і справи Божі, але мені здається, що це вони роблять зайву і не співмірну з силами їх розуму справу”, бо “замах на незрозуміле розумом нашим, здається, недоречний”. Ця обережна заява, нова (як для свого часу) побудова філософської системи, трактування співвідношення філософії і теології (“Богу – Богове...”) не тільки відмежовує Я. Козельського від релігійно-містичних міркувань вольфіанців, але й від Г. Сковороди. Зіставлення поглядів двох видатних сучасників – Сковороди і Козельського, які репрезентують два принципово відмінні напрями та стилі філософування – предмет окремого розгляду. Зазначимо, що Григорію Сковороді ближчою є структура філософії, що поєднувала в собі фізику, натуральне богослов'я та пневмологію (вчення про душу), відповідно – ближчими були й німецькі містики попередніх століть (Якоб Беме, Валентин Вайгель, Ангел Сілезій). Онтологія ж Якова Козельського вже ґрунтується на “науці про річ”, що виражається в категорії буття, де є рух і зміна; він оперує вже секулярними категоріями – потребами суспільства і йому дуже близькі французькі просвітники. Я. Козельський виключає з системи наук усе те, що не стосується безпосередньо вивчення природи, суспільства і людини, і тим самим робить великий крок уперед порівняно зі своїми попередниками. Фактично, це була спроба виходу на нову історичну парадигму філософського розуміння змісту і сенсу людського буття: “Людина-Природа-Суспільство”. Система ж Сковороди ще значною мірою відповідає середньовічній парадигмі: “Людина-Всесвіт-Бог”. Ось чому, на думку О. Пріцака, “співвідношення філософських учень двох вихованців Київської академії можна окреслити як “епілог” (Сковорода) і “пролог” (Козельський)” [9, с. 64]. Отже, саме “прологовий” характер філософії українського мислителя Я. П. Козельського вимагає глибокого і всебічного вивчення, адже вона по-своєму відбивала реальні історичні процеси, теоретично вибудовувала модель суспільного устрою країни, залучаючи до цього критично переосмислені надбання європейської суспільно-політичної думки, започаткувала подальші філософські пошуки.

Література:

1. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон // Соч.: в 2 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2. – 575 с.
2. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук / Ф. Бэкон // Соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 1. – 590 с.
3. Гельвеций К. А. Об уме. Сочинения: в 2 т. / К. А. Гельвеций. – М., 1974. – Т. 1. – 647 с.
4. Козельский Я. Арифметические предложения для употребления обучающегося при Артиллерийском и инженерном шляхетском кадетском корпусе благородного юношества, сочиненные Яковом Козельским / Я. Козельский. – СПб., 1764. – 285 с.
5. Козельский Я. Механические предложения для употребления обучающегося при Артиллерийском и инженерном шляхетском кадетском корпусе благородного юношества, сочиненные Яковом Козельским / Я. Козельский. – СПб., 1764.
6. Козельский Я. П. Рассуждения двух индийцев Калана и Ибрагима о человеческом познании / Я. П. Козельский. – СПб., 1768.
7. Козельский Я. П. Философические предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / Я. П. Козельский. – М., 2010. – Т. 1. – 216 с. (Из наследия мировой философской мысли: история философии).
8. Козельский Я. П. Философические предложения / Я. П. Козельский. – СПб., 1768. – 216 с.
9. Прицак О. Доба військових канцеляристів / О. Прицак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.
10. Теплов Г. Н. Знания, касающиеся вообще до философии для пользы тех, которые о сей материи чужестранных книг читать не могут / Г. Н. Теплов. – СПб., 1751. – Кн. 1. – 308 с.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри філософії та політології Глухівського національного університету імені Олександра Довженка від 25 червня 2013 р., протокол № 12